

মনৰ শব্দকোষ

এখন অভিধান বা শব্দকোষ যিকোনো শিক্ষিত ব্যক্তিৰ বাবে এক অপৰিহাৰ্য্য পুস্তক। কোনো এটা নতুন শব্দ শুনিবলৈ বা পঢ়িবলৈ পোৱাৰ লগে লগে প্ৰয়োজন হৈ পৰে এখন অভিধানৰ। অৰ্থৰ লগতে শব্দটোৰ বানান, উচ্চাৰণ আৰু মূল সম্পৰ্কে তথ্যও অভিধানৰ পাততেই বিচৰা যায়। এখন অভিধানত এটা ভাষাত থকা প্ৰায় সকলোবোৰ শব্দ প্ৰয়োজনীয় তথ্যৰে সৈতে সান্নিৱিষ্ট কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ বাবে অভিধানৰ কলেৱৰ বৃদ্ধি হয়। সেয়েহে কিছুমান অভিধান একেটা ভলিউমতে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে Oxford English Dictionaryৰ কথাকে ক'ব পাৰি। পণ্ডিতসকলে কৈছে যে ইংৰাজীত এক নিযুততকৈয়ো অধিক শব্দ আছে আৰু এই সকলোবোৰ শব্দ সান্নিৱিষ্ট কৰি এখন অভিধান তৈয়াৰ কৰাৰ প্ৰস্তুতি চলি আছে। তেনে এখন অভিধান কিমানটা ভলিউমত প্ৰকাশ কৰিব পৰা যাব এতিয়াই কোৱা টান।

আমি সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা তেনে এখন অভিধান এই প্ৰৱন্ধৰ আলোচনাৰ বিষয় নহয়। ইয়াত আলোচনা কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে আন এবিধ অভিধানৰ কথাহে যি লিখিত আৰু মুদ্ৰিত নহয়। এই অভিধান মানুহৰ মনতহে এক ভিন্ন ৰূপত মুদ্ৰিত হৈ থাকে। ইয়াৰ কোনো নিৰ্ধাৰিত কলেৱৰ নাই – ব্যক্তিভেদে ইয়াৰ কলেৱৰ আৰু প্ৰকৃতি ভিন ভিন হয়। আমি আজীৱন শিকি আৰু ব্যৱহাৰ কৰি অহা শব্দবোৰৰ এক ভাণ্ডাৰ আমাৰ মস্তিষ্কত সঞ্চিত হৈ থাকে। আমি যেতিয়াই নতুনকৈ এটা শব্দ শুনিবলৈ বা পঢ়িবলৈ পাওঁ তেতিয়াই অৰ্থৰে সৈতে শব্দটো মস্তিষ্কত সঞ্চিত কৰি ৰাখো। পুনৰ যেতিয়া সেই শব্দটো কোনো বাক্যত শুনিবলৈ বা পঢ়িবলৈ পাও তেতিয়া শব্দটো মনৰ অভিধানৰ পৰা বিচাৰি উলিয়াই লও যাতে বাক্যটোৰ অৰ্থ বুজাত সহায় হয়। ঠিক সেইদৰেই আমি নিজেও কথা কওঁতে বা লিখোতে এই অভিধানৰ পৰাই প্ৰয়োজনীয় শব্দ বিচাৰি উলিয়াওঁ।

আমাৰ মনত তেনে এখন অভিধান বা শব্দকোষ থকাৰ কথা কল্পনা কৰিছে মনোভাষাবিজ্ঞানী (Psycholinguist) সকলে। মনোভাষাবিজ্ঞান (Psycholinguistics) হৈছে ভাষা বিজ্ঞানৰ এটা শাখা। মানুহে যেতিয়া ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কৰে তেতিয়া তাৰ অন্তৰালত থাকে নানান জটিল মনস্তাত্ত্বিক প্ৰক্ৰিয়া। এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰৰ অধ্যয়নেই হৈছে মনোভাষাবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু। উদাহৰণস্বৰূপে শিশুৱে কিদৰে ভাষা আহৰণ কৰে, কোনো ব্যক্তিয়ে বাক্য একোটাৰ অৰ্থ কিদৰে বুজি পায়, কথা কওঁতে কেনে ধৰণৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়, ভাষা আৰু

চিত্তাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক, ভাষা আৰু স্মৃতিৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ইত্যাদি মনোভাষাবিজ্ঞানীসকলে অধ্যয়ন কৰে।

এতিয়া অহা যাওক আমাৰ আলোচিত বিষয়লৈ। মনৰ শব্দকোষখননো প্ৰকৃততে কেনে ধৰণৰ ? ইয়াৰ আকাৰ, গঠন আদিৰ বিষয়ে স্বাভাৱিকতেই কেতাবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্থাপন হয়। ইয়াৰ কলেক্ৰেই বা কিমান ডাঙৰ ? এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিতৰ বিভিন্ন মত। Oldfield নামৰ এজন গৱেষকে কেতাবোৰ অধ্যয়নযোগে হিচাব কৰি পাইছিল যে এক প্ৰাপ্তবয়স্ক ব্যক্তিৰ শব্দৰ ভাণ্ডাৰত অতি কমেও ৭৫০০০ মান শব্দ থাকে। কিন্তু Bryson নামৰ আন এজন পণ্ডিতৰ মতে এই ভাণ্ডাৰত ১৫০০০ ৰ পৰা ১৫০০০০ মানৰ ভিতৰত শব্দ থাকিব পাৰে। কিন্তু আন এটা হিচাব মতে এক প্ৰাপ্তবয়স্ক ব্যক্তিয়ে ৭০০০০ মান শব্দ জানে। পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা এই তথ্যবোৰ হৈছে তেওঁলোকে কৰা কেতাবোৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত। কিন্তু যিসকল ব্যক্তিৰ ওপৰত এনে ধৰণৰ গৱেষণা কৰা হৈছিল সেই সকল আছিল একভাষী ব্যক্তি। গতিকে দ্বিভাষী বা বহুভাষীৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ কলেক্ৰেই নিশ্চয় অধিক বৃহৎ হ'ব।

আমি যেতিয়া কথা কওঁ বা লিখো তেতিয়া প্ৰয়োজনীয় শব্দবোৰ এই ভাণ্ডাৰৰ পৰাই বাচি উলিয়াই লওঁ। ঠিক সেইদৰেই আনৰ কথা শুনোতে বা পঢ়োতে পোৱা শব্দবোৰ অৰ্থৰে সৈতে এই শব্দকোষতে বিচাৰি পাব লাগিব। শুনাৰ বা পঢ়াৰ লগে লগেই আমাৰ মস্তিষ্কই সেই শব্দ বিচাৰি চলাথ কৰে। শব্দকোষত যদি সেই শব্দ আগৰে পৰা সন্নিৱত হৈ থাকে তেনেহ'লে বিচাৰি পোৱা যায়। কেতিয়াবা অৱশ্যে সন্নিৱত হৈ থকা শব্দও বিচাৰি পোৱা নাযায়। ওপৰত উল্লেখ কৰা Oldfield নামৰ গৱেষকজনৰ মতে মনৰ শব্দকোষত এটা শব্দ বিচাৰি পাওঁতে ৫০০ মিলিচেকেণ্ড মান সময় লাগে। কিন্তু আন কোনো গৱেষকৰ মতে ২০০ মিলিচেকেণ্ডেই যথেষ্ট। প্ৰকৃততে কিমান সময়ৰ প্ৰয়োজন হয় সেইটো নানান কথাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সঘনে ব্যৱহৃত শব্দ অতি সহজেই মনত পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এজন অসমীয়া মানুহৰ বাবে 'ভাত' শব্দটো বিচাৰি পাবলৈ যিমান সময় লাগিব 'অন্ন' শব্দটো বিচাৰি পাবলৈ তাতকৈ বহুত বেছি সময় লাগিব। 'ভাত' শব্দটো দৈনন্দিন ব্যৱহৃত শব্দ হোৱাৰ বাবে সেই শব্দ বক্তায়ে কেৱল সঘনে ব্যৱহাৰ নকৰে – বক্তায়ে সেই শব্দটো সঘনে শুনিবলৈকো পায়। ঠিক সেইদৰেই অলপতে শুনিবলৈ পোৱা শব্দ এটাও কম সময়ৰ ভিতৰতে বিচাৰি উলিয়াব পৰা যায়। কেতিয়াবা অলপতে শুনিবলৈ পোৱা কঠিন শব্দ এটাও সঘনে ব্যৱহাৰ কৰা শব্দতকৈ কম সময়ৰ ভিতৰতে মনত পৰে। মনোভাষাবিজ্ঞানী (Psycholinguist) সকলে অধ্যয়নৰ ভিত্তিত এই কথাও কয় যে অব্যৱহৃত শব্দ এটা মনৰ শব্দকোষৰ পৰা মোঁচ খাই যায়। কিন্তু তেওঁলোকে এই কথাও কয় যে পাহৰি যোৱা শব্দ এটা পুনৰ শিকাটো নতুনকৈ শব্দ শিকাতকৈ সহজ।

এক বহুচৰ্চিত বিষয় হৈছে এই শব্দকোষৰ প্ৰকৃতি কেনে ধৰণৰ, শব্দবোৰ কেনে ধৰণৰ তথ্য সম্বলিত হয়, শব্দবোৰ কিহৰ ভিত্তিত সজোৱা হয় ইত্যাদি। মনৰ শব্দকোষৰ প্ৰকৃতি সাধাৰণ অভিধানতকৈ কিছু ভিন্ন – প্ৰকৃতিত ই এখন বিশ্বকোষৰ দৰেহে। এখন অভিধানত একো একোটা শব্দ সম্পৰ্কে কেতবোৰ তথ্য থাকে যেনে শব্দটোৰ বানান, অৰ্থ, উচ্চাৰণ, শব্দটো বিশেষ্য নে বিশেষণ ইত্যাদি। কিন্তু মনৰ শব্দকোষ হৈছে অধিক তথ্যবহুল – ইয়াত এটা শব্দ সম্পৰ্কে বিভিন্ন ধৰণৰ তথ্য সঞ্চিত হৈ থাকে। এনে হ'ব পাৰে যে এটা শব্দৰ উপভাষা ভেদে উচ্চাৰণ ভিন্ন আৰু এজন ব্যক্তিয়ে সেই ভাষাৰ কেইবাটাও উপভাষা জানে। তেনেক্ষেত্ৰত সেই ব্যক্তিৰ মনৰ শব্দকোষত মান্যভাষাৰ লগতে আন উপভাষাত শব্দটো কিদৰে উচ্চাৰিত হয় সেই তথ্য সঞ্চিত হৈ থাকে। এটা শব্দৰ কেইবাটাও অৰ্থ থাকিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে অসমীয়া ভাষাত 'কৰ' শব্দৰ কেইবাটাও অৰ্থ। দ্বিতীয়তে, প্ৰসঙ্গভেদে একো একোটা শব্দৰ অৰ্থও ভিন ভিন হয়। তৃতীয়তে কিছুমান শব্দ আনুষ্ঠানিক (formal) ভাষাতহে ব্যৱহাৰ কৰা হয় – অনানুষ্ঠানিক (informal) ভাষাত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। গতিকে এজন ব্যক্তিয়ে কোনটো শব্দ কেৱল ঘৰুৱা কথাবতৰাতহে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে আৰু ঠিক সেইদৰেই কোনটো শব্দ সভাসমিতিতহে ব্যৱহাৰৰ উপযোগী সেই কথা জানে। নিজৰ ঘৰত বা ঘৰুৱা ভাষাত 'মানুহ এজন মৰিলে' বুলি ক'লেও সভাত বক্তৃতা দিওঁতে 'মৃত্যু' হ'ল বুলি কয়। চতুৰ্থতে, একো একোটা শব্দৰ আন কি শব্দৰ লগত মিল (collocation) হয় সেই সম্পৰ্কেও কিছু নিৰ্ধাৰিত, প্ৰচলিত নিয়ম থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, অসমীয়াত অন্নদান শব্দটো শুদ্ধ কিন্তু 'ভাতদান' অশুদ্ধ যদিও 'অন্ন' আৰু 'ভাত'ৰ মাজত অৰ্থৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই। ঠিক সেইদৰেই আমি 'জলবিদ্যুত' বা 'গংগাজল' বুলি কওঁ কিন্তু 'পানীবিদ্যুত' বা 'গংগাপানী' বুলি কেতিয়াও নকওঁ। কিন্তু 'গংগাজল' সকলো ক্ষেত্ৰতে ব্যৱহাৰ নকৰো। সাধাৰণ অৰ্থত 'গংগাৰ পানী' বুলিয়েই কওঁ। গংগা নদীৰ পৰা তুলি আনি কলহত বা বটলত গোঁসাই ঘৰত বা আন ঠাইত আচুতিয়াকৈ ৰখা পানীক 'গংগাজল' বোলা হয়। আমাৰ হিন্দু সমাজত প্ৰচলিত বিশ্বাস অনুসৰি মৃত্যুৰ ঠিক আগ মুহূৰ্তত এটুপি গংগাজল মুখত দিয়াৰ নিয়ম আছে। যদিও 'পানী' আৰু 'জল' শব্দৰ অৰ্থ একেই, এই ক্ষেত্ৰত 'জল' শব্দৰ অৰ্থ 'পৱিত্ৰ পানী'। 'জলবিদ্যুত'ত 'জল' শব্দটো কাৰিকৰী (technical) অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কোনো এটা শব্দৰ মূল সম্পৰ্কে জানো এজন জনাবুজা মানুহৰ থাকে। ভাষা সম্পৰ্কে কিছু জ্ঞান থকা এজন মানুহে জানে যে অসমীয়া 'বাকছ' শব্দটো ইংৰাজী box শব্দৰ পৰা আহিছে। ভাষাবিজ্ঞানৰ জ্ঞান থকা এক ব্যক্তিয়ে অসমীয়া 'বাকছ' আৰু ইংৰাজী 'box' শব্দৰ মাজৰ উচ্চাৰণৰ তাৰতম্য কিয় আৰু কেনেকৈ হ'ল সেই কথাও জানে।

এই সকলোবোৰ তথ্য এটা শব্দৰ অৰ্থৰ লগতে মনৰ শব্দকোষত সঞ্চিত হৈ থাকে। আৰু এটা বহুচৰ্চিত বিষয় হৈছে শব্দবোৰ কিহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সজাই থোৱা হয়। এই ক্ষেত্ৰতো

তেখেতসকল একমত নহয়। অৱশ্যে এটা কথাত একমত যে এখন সাধাৰণ অভিধানত থকাৰ দৰে ইয়াত শব্দবোৰ বৰ্ণলিপিৰ আখৰৰ ক্ৰম অনুসৰি নাথাকে। কোনো কোনোৱে কয় যে একেটা ধ্বনিৰে আৰম্ভ হোৱা শব্দবোৰ একে ঠাইতে থাকে। তাৰ প্ৰমাণো মনোভাষাবিজ্ঞানীসকলে দাঙি ধৰিছে। নানান সময়ত আমি কোনো শব্দ মনত পেলাবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰি বিফল হৈ কওঁ 'শব্দটো জিভাৰ আগতে আছে কিন্তু তথাপিও মনত পৰা নাই।' এই অৱস্থাটোকে ইংৰাজীত 'tip of the tongue' বুলি কোৱা হয়। কোনোবাই হয়তো 'ব' ধ্বনিৰে আৰম্ভ হোৱা 'বস্ত্ৰালয়' শব্দটো মনত পেলাবলৈ বাৰে বাৰে চেষ্টা কৰিছে কিন্তু বিফল হৈ কৈছে 'মই ভালদৰে জানো শব্দটো 'ব' ৰে আৰম্ভ হৈছে কিন্তু মনত পৰা নাই।' এনে অভিজ্ঞতাৰ লগত আমি সকলোৱেই পৰিচিত। বিশেষকৈ চিনাকী মানুহ বা পুৰণা বন্ধু বান্ধবীৰ নাম মনত নপৰাত অপ্ৰস্তুত হ'বলগীয়া হোৱাৰ অভিজ্ঞতা আমাৰ সকলোৰে হয়।

আন কিছুমান পণ্ডিতে প্ৰমাণ পাইছে যে অৰ্থৰ মিল চাই শব্দবোৰ ভাগভাগকৈ সজোৱা থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে সম্বন্ধবাচক শব্দবোৰ যেনে দেউতা, মা, বাইদেউ, দাদা, পেহী, মাহী, ককা, আইতা আদি শব্দবোৰ একেঠাইতে থাকে। সেইদৰে ক'লা, বগা ৰঙা, নীলা আদি শব্দবোৰ একেলগে থাকে কাৰণ এই শব্দবোৰে ৰঙৰ কথা সুচায়। ঠিক সেইদৰেই জীৱজন্তুৰ নাম, ফল, ফুল আদিৰ নাম ভাগে ভাগে থাকে। আমি কৰা কেতবোৰ ভুলৰ পৰাই সেইকথা প্ৰমাণিত হয়। কোনোবাই নতুনকৈ এটা জ্যেকেট কিনি আনি কাৰোবাক যেতিয়া কয় 'মই নতুনকৈ এই কোটটো কিনিলা', তেতিয়া শ্ৰোতাই সুধিব 'কোটনে জ্যেকেট?' তেতিয়া বক্তাই কব 'এহ কিনি কৈছো জানো – জ্যেকেটহে।' এইখিনিতে প্ৰশ্ন উঠে বক্তাৰ মুখৰ পৰা কিয় 'কোট' শব্দটো ওলাইছে -- 'কোট'ৰ সলনি 'পেণ্ট' হ'বও পাৰিলেহেতেন। কিন্তু বক্তাৰ মুখৰ পৰা পেণ্ট শব্দটো ওলোৱা নাই এই কাৰণেই যে 'কোট' আৰু 'জ্যেকেট'ৰ মাজত অৰ্থৰ ফালৰ পৰা যিমান মিল আছে 'পেণ্ট' আৰু 'জ্যেকেট'ৰ মাজত সিমান মিল নাই। তিনিওটা পোষাক সম্পৰ্কীয় শব্দ হ'লেও 'কোট' আৰু 'জ্যেকেট' হৈছে গৰম কাপোৰ।

কোনো কোনো পণ্ডিতে কয় যে শব্দৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি শ্ৰেণী বিভাজন কৰি শব্দবোৰ ভাগে ভাগে সঞ্চিত কৰা হয়। অৰ্থাৎ শুনিবলৈ একেধৰণৰ শব্দবোৰ একে ঠাইতে থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে কব পাৰি যে 'আকৃতি', 'প্ৰকৃতি', 'বিকৃতি' আদিৰ দৰে শব্দবোৰ একে ঠাইতে থাকে। সেয়েহে কেতিয়াবা আমি ভুলতে এটা শব্দৰ সলনি আন এটা শব্দ বাচি লওঁ। কোনোবাই 'প্ৰকৃতি' বুলি কবলৈ গৈ ভুলতে 'আকৃতি' বুলি কব পাৰে। এনে ধৰণৰ ভুলক malapropism বুলি কোৱা হয়। Sheridan এ ষষ্ঠ শতিকাত লিখা নাটক 'The Rivals' ৰ চৰিত্ৰ Mrs. Malaprop ৰ নাম অনুসৰি এই ভুলৰ নামাকৰণ কৰা হৈছে। মিছেছ মালাপ্ৰপে ডাঙৰ ডাঙৰ শব্দৰ জ্ঞান প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ গৈ প্ৰায়েই ভুল কৰিছিল আৰু হাৰ্হিয়াতৰ পাত্ৰী হৈছিল।

এবাৰ তেওঁ allegator শব্দটো allegory আৰু epithet শব্দটো epitaph বুলি উচ্চাৰণ কৰিছিল। তেনে উদাহৰণেৰে নাটকখন ভৰা। কেৱল মিছেছ মালাপ্ৰপেই নহয় বাস্তৱ জীৱনত আৰু বহুতো মানুহে তেনে ভুল কৰে। এবাৰ এখন হস্পিটেলত এটি সদ্যজাত শিশুক হাতত লৈ নাৰ্চ ডাক্তৰক সুধিলে শিশুটিক incinerator ত ৰাখিব লাগিব নেকি ? দৰাচলতে তেওঁ incubator শব্দটোহে ব্যৱহাৰ কৰিব খুজিছিল। অসমত এবাৰ এজন মন্ত্ৰীয়ে Centenary Celebration ক sanitary celebration বোলাত হাঁহিৰ বোল উঠিছিল আৰু কাগজে পত্ৰই সেইকথা প্ৰকাশ পাইছিল। শ্ৰী অটল বিহাৰী বাজপেয়ী প্ৰধানমন্ত্ৰী থাকোতে কৰ্ণাটকৰ এখন সভাত এগৰাকী মন্ত্ৰীয়ে ‘I now request our honourable prime minister to confess the awards’ বুলি ক’লে। তেখেতে আচলতে কব খুজিছিলে confer -- confess নহয়। এই ধৰণৰ ভুল বৰ সাধাৰণ কথা। ওচৰতে থকা প্ৰায় একে উচ্চাৰণৰ আন এটা শব্দ ভুলতে বাচনিত উঠে। যিসকল মনোভাষাবিজ্ঞানীয়ে মনৰ শব্দকোষত শব্দবোৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক গঠন অনুসৰি ভাগে ভাগে সজোৱা থাকে বুলি বিশ্বাস কৰে তেওঁলোকে malapropism ক তাৰ প্ৰমাণ বুলি দাবী কৰে।

মনৰ এই শব্দকোষৰ বিষয়ে আলোচনা আৰু গৱেষণা কৰিবলৈ আৰু বহুতো বাকী। মনোভাষাবিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকে কৰা গৱেষণাৰ ভিত্তিত কোৱা প্ৰায়বোৰ দাবীয়েই বিতৰ্কমূলক। কিন্তু আমাৰ মনত (মস্তিষ্ক)ত তেনে এখন শব্দকোষৰ স্থিতি সম্পৰ্কে কোনো বিতৰ্ক বা দ্বিমত নাই।